

ISSN: 1302-6879

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR : 2007 SAYI/NUMBER : 12 KIŞ/WINTER

İbadetlerin Coğrafi Bilginin Gelişimine Katkısı

Yrd. Doç. Dr. Murat AĞARI
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Bu çalışmada öncelikle İslâm öncesi Arap toplumuna değinilecek ve gerek gündelik yaşamlarında ve gerekse bilimsel anlayışlarında coğrafi malzemeyi nasıl kullandıklarına bakılacaktır. Bu ön belirlemenin ardından, İslâm dininin 4 temel ibadetinin (Namaz, oruç, zekât ve hac) bilimsel alanda Müslüman topluma getirdiği açılıma dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Namaz, Oruç, Zekât, Hac

Contribution of Worship to the Development of Geography

Abstract

In this article, we would initially try to understand how Arabs had obtained geographical information and used it at their daily life and scientific understandings before Islam. Later, we would try to evaluate four basic worships, prayer/namaz, fasting/oruç, alms/zekât and pilgrimage to Mecca/Hac, according to their assistance geographical improvement.

Key Words: Geography, Prayer, Fasting, Alms, Pilgrimage to Mecca

Giriş

Namaz, oruç, hac ve zekât gibi temel bir takım dinî ibadetler coğrafi bilincin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu ibadetler birbirlerinden farklı alanlarda bilimsel gelişmeye katkı sağlamış ve kullanılmayan bir takım mekanizmaları harekete geçirmişlerdir.

- Namaz: Yön bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuş, ayrıca güneşin hareketlerini izlemeyi zorunlu kılmıştır.

- Oruç: Ayın hareketlerinin izlenmesini zorunlu hale getirmiştir.
 - Hac: Şartlar uygun olduğunda ömürde bir kez yapılması farz bir ibadet olan Hac ibadeti genişleyen İslâm coğrafyası içerisinde fizikî coğrafyanın detaylı olarak bilinmesini gerektirmiştir. Zira ay takvimine göre sürekli değişen bir döngü içerisinde ve muayyen bir zamanda yapılması zorunlu olan bu ibadetin yapılabilmesi için değişik coğrafyalardan Müslümanların Mekke'ye ulaşmaları gerekmektedir. Kiminde yaza mevsimine, kiminde ise kış mevsimine denk gelen bu ibadeti gerçekleştirebilmek için yolculuk edilecek coğrafyanın iyi bilinmesi bir zorunluluktur.

- Zekât: Bir çeşit vergi olan zekât, vergi bilincinin oluşmasını sağlamış; vergi miktarının ve hangi tür üründen verileceğinin belirlenmesi için fizikî coğrafyayı bilmek gerekmektedir.

Kısaca değindiğimiz bu katkıların daha iyi anlaşılabilmesi için İslâm öncesi döneme göz gezdirmek ve bu dönemde Arap toplumunun yön kavramı ile coğrafi Ay ve Güneş motiflerini nasıl kullandığına bakmak faydalı olacaktır. Zira, İslâm düşüncesinin ortaya çıkışına kadar olan süreçte Arapların bilimsel birikimleri basit bir takım yönlendirmelerden ve gözlemlerden oluşmaktaydı.¹ Bu nedenle İslâm öncesi Arap toplumunun genelde bilime, özelde ise coğrafyaya dair yazılı bir kayıtları bulunmamaktaydı. Kanımızca, İslâm öncesi Arap toplumunu değerlendirirken basit bir takım coğrafi motiflerden bahsetmek durumunda kalacağız. Bu motifler, çoğunlukla İslâm öncesi Arap toplumunun gündelik yaşamlarında ve yaşamlarının önemli bir parçası olan Câhiliye şiirinde kendini göstermektedir.

1. İslâm Öncesi Dönem ve Coğrafi Yapılanma

Arapların yıldızların hareketleri ve devirleriyle uğraşmaları ve ilgilenmeleri meşhurdur. Onlar yürüyen ve duran yıldızların çoğunu biliyorlardı.² Ayrıca yerden yere mekân değiştiren topluluklar yollarını ve otlakların yerlerini tayin etmeye mecbur oldukları için bulundukları yerleri bilmek zorundaydılar. Bu nedenle yıldızları bulundukları yeri belirlemek amacıyla kullanıyorlardı.³

Gökteki yıldızları kullanmalarının dışında iki farklı alanda yön-tem geliştirmişlerdir. Bunların ilki düşmanları takip etmek ve gizlen-

¹ Murat Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul, Kitabevi yay. 2002, s. 63

² Neşet Çağatay, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s. 143.

³ Corci Zeydan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev: Z. Megamiz, İstanbul, Üçdal Neşr., 1974, III, 15.

dikleri yerleri bulmak amacıyla “iz sürme” ya da “iz bulma” metodu-
dur. Diğerleri ise yağmur ve fırtına gibi hava şartlarından sakınmak ama-
cıyla oluşmasından önce hava durumu hakkında bilgi vermek metodu-
dur.⁴

İslâm öncesi Arap toplumunun günlük yaşamlarında işlerine çok
yarayan bu bilgileri Keldânîlerden ve Babillilerden almış oldukları
ileri sürülmektedir.⁵ Bu iddiayı doğru kabul etmekte bir mahzurun
bulunmadığı kanaatindeyiz. Zira eski medeniyetlerin temsilcileri olan
Hintliler, Mısırlılar, Yunanlılar ve başka milletler de bu bilgileri Sü-
merliler yoluyla Keldânîlerden öğrenmişlerdi.⁶ Keldânîler astronomi-
de döneminin hocalarıydılar. Bu ilmin temelini atan, direklerini kuran
onlardı. Semalarının berraklığı ve havalarının kuruluğu bu hususta
kendilerine yardımcı olduğundan asırlarca evvel bir takım gözlem
aletleri ile yıldızları gözölüyor, mevkilerini tayin ediyor, burçların, ay
ve güneşin duruş şekillerini çiziyor ve ayrıca ay ve güneş tutulmalarını
hesap edebiliyorlardı.⁷

İranlıların saldırıları sonucu Arap bölgelerine göç eden bir takım
kâhin ve astronomlardan bilgi alan Araplar, yıldızların isimlerini,
burçların mevkilerini ve ay ile güneşin yerlerini öğrenmişlerdi.⁸ Arap-
ların bahsettikleri belli başlı yıldızların çoğunun adı veya adının kas-
tettiği mânâ Keldânîcede kastedilen anlamın hemen hemen aynıdır.⁹
Mesela “Merih” yıldızının karşılığı “Mirdah”tır. “Zuhl” yıldızının adı
olan “Zuhal” kelimesinin Arapça’da mânâsı yüksekliktir ki,
Keldânîce’de “Zuhal” yıldızının adı olan “Kavun” kelimesinin mânâsı
da yüksekliktir. Yıldız kümelerinin yerleri ve adları da Arapça ve
Keldânîce’de aynı mânâdadır.¹⁰

Arapların Keldânîlerden aldıkları bu ilimle geçirmiş oldukları ev-
re çok renkli olmuştur. Bir bakıma Araplar bu bilgiler ile içiçe yaşa-
mışlardır. Örneğin yol sormak gerektiğinde “Süheyl yıldızının doğdu-
ğu yer ile Cevzâ yıldızının sol tarafı arasındaki yeri tutarak gidersin ve

⁴ Corci Zeydan, a.g.e., III, 16.

⁵ Abbas Azzavî, **Tarihu İlmi'l-Felek ve Alâkatihi bi Aktâri'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiyyeti fiUhûdî't-Tâliyyeti li Eyyâmi'l-Abbâsiyyîn**, Bağdat, 1958, s. 28

⁶ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 142; Zuhuri Danışman, **Büyük İslam Tarihi**, İs-
tanbul, Tarih yay, 1985, I, 15.

⁷ Corci Zeydan, a.g.e., II, 19.

⁸ Arapların Keldanilere Sâbie(Güneş ve yıldızla tapanlar) demeleri bu görüşü
desteklemektedir. bkz: Corci Zeydan, a.g.e., III, 20.

⁹ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 142.

¹⁰ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 142-143; Arapça ve Keldânîce'deki yıldız isimleri-
nin karşılıklı değerlendirmesi için bkz: Corci Zeydan, a.g.e., III, 20-21.

kavminin yerini bulursun” şeklinde yön gösteriminde bulunurlardı.¹¹ Hatta mevsimler ya da iklimler arasında oluşan değişimleri yıldızlardan bilirler ve bunu en önemli ifade araçları olan şiirle anlatırlardı: “Kamer, Süreyya ile birleştiği zaman kış geçmiş bulunur; hâkezâ, Dibrân yıldızı ayın ondördü ile birleşirse cihanın her yerinde kış olur.”¹² İslâm öncesi Arap toplumunda Benî Mâriye b. Kelb ve Benî Mürre gibi kabileler yıldız ilminde uzman olarak bilinirlerdi.¹³

Araplarda meteorolojik bilgi yağmurlara ve esen yellere ait göstergeleri anlamaktan ibaretti. Araplar bu değişikliklere yıldızların doğuşunun ve batışının sebep olduğuna inanırlardı. Bu itibarla meteoroloji ilmi “İlmü’n-Nücûm(Yıldız İlmi)”un bir parçası olarak mütâlaa edilirdi. Onlara göre bir yağmurun yağışı ya da bir adamın işinin iyi veya kötü gidişi yıldızların hareketine bağlı şeylerdi. Bu nedenle, hareket eden yıldızlara ve batı yönünde şafak söktüğünde bir yıldızın batıp doğu yönünde o yıldız karşılık olarak bir başka yıldızın doğmasına dikkat ederlerdi. Böylelikle 28 yıldızın hareketini kontrol etmiş olurlardı. Yağmur ve rüzgâr gibi hava olaylarına ve soğukluk ve sıcaklığa bu 28 yıldızın sebep olduğunu düşünürlerdi. Ayrıca bulutların renk ve şekillerine göre yağmurun yağıp yağmayacağına hükmederlerdi. Bu konuda ak bulutlar en az, kırmızı bulutlar orta derecede, kara bulutlar ise en çok yağmur getiren bulutlar olarak bilinirdi.¹⁴ Uzak yerlere gitmek üzere yola çıktıklarında yönlerini bulmak için yıldızlara ve rüzgâr yönlerine bakarlardı. Kuzeyden esen rüzgâra “Sabâ”, batıdan esene “Şimal”, güneyden esene “Debur”, doğudan esene ise “Cenup” derlerdi.¹⁵

Câhiliye çağında Araplar, eski Yunanlılar gibi gökteki yıldızlardan bazısını Tanrı saymışlardır. Ancak giderek doğrudan yıldızlara bakma şekli kaybolmuştur. Bu durumu, taptıkları putların adlarından ve bazı toplulukların ibadet şekillerinden anlamaktayız. Örneğin, Lât putu Zühre yıldızı adına ortaya çıkarılmıştı.¹⁶ Ayrıca erkek ve kız çocuklarını Ozzat(Uzza) dedikleri sabah yıldızına kurban ederlerdi.¹⁷ Bazı yıldızları insan şeklinde kabul edip Eski Yunan tanrılarında olduğu gibi bunların birbirleriyle evlenmelerine, savaşımlara ve diğer hu-

¹¹ Corci Zeydan, a.g.e., III, 23; Zuhuri Danışman, ag.e., I, 15.

¹² Corci Zeydan, a.g.e., III, 26.

¹³ Zuhuri Danışman, a.g.e.I, 15.

¹⁴ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 143; Corci Zeydan, a.g.e., III, 26-27; Zuhuri Danışman, a.g.e., I, 15.

¹⁵ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 143.

¹⁶ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 143.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, **İslâm Düşüncesi I(İslâm Düşüncesine Giriş)**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1954, s. 36.

suslara ait, gerçekte ilgisi olmayan hikâyeler anlatırlardı.¹⁸ Herhalde Arap mitolojisinin temeli bu efsanevî hikâyelerden doğmuştur. Bu konuda Arapların bu hikâyeleri Hintlilerden, Yunanlılardan veya Mısırlılardan almış olabilecekleri, zira Keldânîlerin bu gibi şeylere önem vermedikleri belirtilmektedir.¹⁹

Câhiliye Arapları falcılığa çok fazla rağbet ederlerdi. Sıradan hadiselerle bir olağanüstülük atfederek bunları uğurlu veya uğursuz sayma inancı iyâfet, turuk, zelem gibi falcılık çeşitlerini doğurmuştu.²⁰ İyâfet kuşlarla fal bakmaktır. Herhangi bir kuşun uçuşu, üzerlerinden geçmesi, adı, sesi ya da bir yere tüneyip konmasıyla fal bakarlardı. Turuk, taşa el sürerek yapılan bir kehânet türüydü. Bu tür kehânet çoğunlukla kadınlar tarafından yapılırdı. Turuk ile uğraşanlara Turrâk denilirdi. Ezlâm ise oklarla fal bakmaktı. Kureyşliler, kendilerince önemli gördükleri işlere başlamadan önce Kâ'be'deki Hubel'in öüne gelirler ve Kâ'be bekçisinin yanında yedi ok atarak fal bakarlardı.²¹

Câhiliye yaşamının yansıması olan şiirsel anlatımda yukarıda mevzu edindiğimiz noktaları görebilmek mümkündür. Örneğin, Mu'allakatu Seb'a²² olarak bilinen Câhiliye dönemi Arap şiirinin en güzel kasidelerinde yıldız isimlerine rastlanmaktadır: *"Ben geçtiğim zaman Ülker, üzeri boncuklarla ve kıymetli taşlarla süslü bir kuşağın kadının belinde bulunması gibi göğün ortasında idi."*²³

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Araplarda bir takım coğrafi bilgiler bulunmaktaydı. Bu bilgiler içerisinde özellikle yıldızlar ile ilgili olanların Keldânî kaynaklı olduğu iddiası doğru gibi görünmektedir. Yıldız isimlendirmelerinin Keldânî kaynaklı olması bir kenara bırakıldığında geriye kalan bilgilerin fizikî coğrafya-

¹⁸ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 143-144.

¹⁹ Corci Zeydan, a.g.e., III, 27 vd.; Neşet Çağatay, a.g.e., s. 144.

²⁰ M. Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, sad: M. M. Söylemez-M. Hizmetli, Ankara, Ankara Okulu yay., 1997, s. 133.

²¹ M. Şemsettin Günaltay, a.g.e., s. 133-135.

²² Eski Araplar, haram aylar denilen ve kan dökmenin yasak olduğu 4 ay(Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Receb) boyunca çeşitli bölgelerde panayırlar kurar ve birçok eğlencelerin yanı sıra şiir yarışmaları düzenlerlerdi. Bu yarışmalarda birinci gelen şiirler, keten yaprağı üzerine yazılıp daha güzel yazılıncaya kadar Kâ'be kapısında halka teşhir edilirdi. Mu'allakatu Seb'a bu yolla seçilip meşhur olmuş yedi adet şiirin adıdır. bkz: İskender Pala, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ankara, Akçağ yay., 4. bsk., 1995, s. 393.

²³ Zevzenî, **Şerhu'l-Mu'allakatu's-Seb'a**, Kahire, ts., s. 18; İmriü'l-Kays, **Yedi Askı(Muallakâtu's-Seb'a)**, çev: Ş. Yaltkaya, İst., MEB. yay., 1985, s. 22.

nın gözlemlenmesi sonucu oluşan basit değerlendirmeler olduğunu söylemek mümkündür.

II. İslâmiyet Sonrası Dönem ve Yeni Olgular

Bilimsel gelişmenin tabiatın adlandırılması ve tanınması ile eşdeğer olduğu bilinen bir gerçektir. Bu nedenle bir bilgilendirme süreci olan din olgusunun bilimselleşmeye olan katkısı inkâr edilemez.²⁴ Her ne kadar tabiatla bir öğretilmişlik söz konusu ise de²⁵ insanların tabiat-tan elde edecekleri daha pek çok şey bulunmaktadır. Dinî mekanizmanın hem potansiyel öğretilmişlik pozisyonu ve hem de ibadet ritüeli bilimsel düşüncenin ilerlemesine, daha anlaşılır bir deyimle varlığın anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır. Her biri farklı bir coğrafi olguyu zorunlu olarak harekete geçiren bu ibadetleri dört ayrı başlık altında değerlendirmek mümkündür:

i. Namaz

Namaz ibadeti günde beş defa Kâ'be'ye dönülerek edâ edilen bir ibadettir. Bu ibadetin Müslümanların zihin dünyasına katkısını iki farklı şekilde değerlendirmek gerekir:

1. Namaz ibadetinin Kâ'be'ye yönelerek yapılması yön kavramını daha işlevsel bir hale getirmiştir. Ancak bu yön kavramının yeni ortaya çıkan bir kavram olduğunu söyleyemeyiz. Zira Araplar daha önceki yaşamlarında, özellikle ticaret yaşamlarında bu olguyu biliyorlardı. Zira ticaretlerinin büyük kısmını kuzey yönüne gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca Kible düşüncesi İslâm'la beraber ortaya çıkan yeni bir anlayış değildir. Abdülmuttalib, Kâ'be'nin Hz. İbrahim tarafından kible olarak tesis edildiğini bilmekteydi. Zeyd b. Amr da Câhiliye devrinde kibleye yönelip “İlahım, İbrahim'in İlahıdır, dinim de İbrahim'in dinidir” diyerek secdeye kapanmaktaydı.²⁶ Bunun yanı sıra bir önceki bölümde dile getirdiğimiz gibi, yıldızlara bakarak yön tayini yapıyorlardı. Ancak bu hususun yeni bir motif olarak zihinlere yer ettiğini söylememiz mümkün. Zira, ilk coğrafya eserinin yazarı olan ve aynı zamanda kaynaklarda “İslâm coğrafyacılarının babası” olarak

²⁴ Din olgusunun bilgilendirme süreci ile ilgisi konusunda bkz: Murat Ağarı, **İslam Tarihine Metodolojik Yaklaşım -Tarihte Yer ve Zaman Sorunu-**, Van, Bilge Adam Yay., 2004, s. 73 vd.

²⁵ Kur'an, Alak, 1-4

²⁶ J. A. Wensinck, “Kible”, **İA**, 6, 667; A. Osman Ateş, **İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri**, İstanbul, Beyan yay., 1996, s. 57.

nitelenen²⁷ İbn Hurdazbih, eserinin girişinde yer alan bir bölüme “Bütün Ülkelerin Halklarının Kiblesi” başlığını vermiş ve bu başlık altında şu bilgileri sunmuştur: “Ermenistan, Azerbeycân, Bağdat, Vâsıt, Kûfe Medâin, Basra, Hulvan, Dinever, Nihâvend, Hemedan, İsfahan, Rey, Taberistan, Horasan’ın tümü, Hazar bölgesi ve Hind Keşmiri’nin güney yönü(Kible), Kâbe’nin kapısının bulunduğu duvara doğrudur. Burası kuzey kutbunun sol tarafından doğuya doğrudur. Ancak Tibet, Türk, Çin ve Mansûra bölgesinin kiblesi, doğunun orta yerinden Hacerü’l-Esved’in 8 birim arka tarafındadır. Yemen’in kiblesi ve namazlarının yönü ise Kâbe’nin Yemânî köşesine doğrudur. Namaz kıldıklarında onların yüzleri Ermeni halkının yüzleri ile karşı karşıyadır. Magrib, Afrika, Mısır, Şam halkının kibleleri Kâ’be’nin Şâmî köşesine doğrudur. Namaz kıldıklarında yüzleri Mansûra halkının yüzlerine dönüktür. İşte bunlar, kavimlerin kibleleri ve namaz kıldıkları esnada döndükleri yönleridir.”²⁸

Benzer bir anlayışı İstahrî ve İbn Havkâl’da da görmekteyiz. İstahrî, eserinin girişinde “Arap topraklarını anlatarak eserine başladığını, bunun sebebinin de Kible(Kâ’be)’nin burada bulunması olduğunu” dile getirmektedir.²⁹ İbn Havkâl da “İslam topraklarını iklim iklim, bölge bölge ve eyalet eyalet tasnif ettiğini, Arap topraklarını anlatarak eserine başladığını, burasını başlı başına tek bir iklim olarak ele aldığını; zira bütün şehirlerin anası Mekke’nin ve Kâ’be’nin burada bulunduğunu” belirtmektedir.³⁰ İbn Hurdazbih, İstahrî ve İbn Havkâl’in bu yaklaşımını namaz ibadetinin İslâm dünyasına getirmiş olduğu bir ivme olarak değerlendirmek mümkündür.

2. Kible fonksiyonunun haricinde namaz ibadetinin coğrafya düşüncesine getirmiş olduğu ikinci ivme “güneş” kavramını daha fonksiyonel hale getirmesi ve insan düşüncesinin güneşten faydalanma kat sayısını artırması olmuştur. Her ne kadar Batlamyus’un “sabit dünya”

²⁷ İbn Nedim, **el-Fihrist fi Ahbâri’l-Ulemâi’l-Musannifîn mine’l-Kudemâ ve’l-Muhaddisîn ve Esmâi’l-Kütübihim**, neşr: R. Teceddüd, Tahran, 1971, s. 165; İ. Ulianovich Krichovsky, **Tarihu’l-Edebi’l-Coğrafi’l-Arabi**, Arap. çev: S. O. Haşim, Kahire, 1963, I, 255.

²⁸ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889 (Frankfurt, 1992), s. 17.

²⁹ İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisî el-Kerhî, **Kitâbü’l-Mesâliki’l-Memâlik (ve huve muevvelun alâ Kitâbu Suveri’l-Ekâlîm li’ş-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî)**, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1870 (F. Sezgin, Frankfurt, 1992), s. 12.

³⁰ İbn Havkâl, Ebi’l-Kasım, **Kitâbu Sûreti’l-Ard**, neşr: F. Sezgin, Leiden, 1938 (Frankfurt, 1992), s. 6.

teorisi coğrafya kaynaklarının tümüne hâkimse de³¹ namaz kavramı ile güneşin hareketleri daha işlevsel bir halde izlenmeye başlamıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilerden hareketle konuya yaklaştığımızda, İslâm öncesi Arap toplumunun yıldızlara ilgisinin bulunduğu görülmektedir. Ancak bu yıldızlar arasında güneşin önemli bir yer işgal ettiği kanaatinde değiliz. Zira İslâm öncesinde güneş ile bağlantılı olarak değerlendirilecek bir düşünce şekillenışı söz konusu değildi. Ancak İslâm'ın gelişiyile birlikte namaz vakitlerinin belirlenmesi yönüyle güneşe olan ilginin arttığını söylemek mümkündür.

ii. Oruç

Namaz ibadetinin güneşe olan ilgiyi artırması gibi oruç ibadeti de aya olan ilgiyi artırmıştır. Böylelikle İslâm düşüncesi Arap toplumuna gökyüzündeki iki önemli yıldızı sürekli olarak gözetlemelerine olanak tanıyacak iki ibadeti devreye sokmuştur.

Eski toplumlar geçen zamanı sıraya koyma yani takvim başlangıcı için çok önemli bir olayı esas alırlardı. Örneğin, ay tutulması, güneş tutulması, büyük bir yangın, sel felaketi, şiddetli yer sarsıntısı, çok sayıda ölüme yol açan salgın bir hastalığın ortaya çıkışı, komşu ülkelerle yapılan kanlı bir savaş, bir hükümdar soyunun değişmesi, bir hükümdar ya da ünlü bir kişinin ölümü, şiddetli bir kuraklık ya da kıtlık. ³² İslâm'ın doğduğu sıralarda iki takvim başlangıcı olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Fil Olayı/571, diğeri ise Velid b. Mugîre'nin ölüm yılıdır(622).³³

Câhiliye Araplarının takvimi “ay takvimi” idi. Kamerî aylar Muharrem, Safer, Rebülevvel, Rebülâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Receb, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce'dir. Haram aylar da Receb, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem'dir. Haram aylarda yağma yapılmaz, kan dökülmez, serbestçe panayırılarda alışveriş yapılır ve hac görevi yerine getirilirdi. Araplar arasında “Nesî” usulü uygulanmaktaydı. Buna göre yılın on iki ayı Zilhicce ile sona erdikten sonra bu ay ile Muharrem arasına bir on üçüncü ay eklerler ve onu da helal sayarlardı. Bu defa ayların yeri kayar ve bu kayma böylece devam ederdi. Nesî uygulamasını başlangıçta hac mevsimini ılımlı bir aya denk getirmek için yaparlarken ilerleyen süreçte rahatça baskın ve yağma yapabilmek için uygulamaya başlamışlardı. Çünkü

³¹ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 15-16.

³² Neşet Çağatay, s. 56.

³³ İbrahim Sarıçam, **Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, DİB yay., 2003, s. 41.

peşpeşe gelen Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarında baskın yapamıyorlardı.³⁴

Nesî uygulamasının İslâmiyet ile birlikte “(Haram ayı içinde savaşmak yasaklanmıştı. Bu ayda savaşmak için haram ayı başka bir aya) ertelemek, küfürde daha ileri gitmektir. İnkâr edenler onunla saptırılır. O (haram ayı)’nı bir yıl haram, bir yıl helal sayarlar ki, Allah’ın haram kıldığıнын sayısını denk getirip haram kıldığını helal yap-sınlar. Yaptıkları işin kötülüğü kendilerine güzel gösterildi. Allah kâfirler toplumuna yol göstermez.”³⁵ âyeti ile yasaklanmasını tabiata doğru yönde bir müdahale olarak algılamak kanımızca yanlış olmayacaktır. Zira Ramazan ayının bundan sonra sürekli olarak doğru hesaplanması ve zaman kaydırmasının olmaması için doğru yönelimleri ortaya çıkarmış ve böylece doğru hesaplamalar yapılmıştır. Müslümanları sıhhatli oruç tutabilmeleri Ramazan ayı boyunca hem güneşi ve hem de ayı düzenli ve doğru olarak izlemelerini zorunlu hale getirmiştir.

iii. Hac

Mevzusunu ettiğimiz dört ibadet içerisinde coğrafyaya en büyük katkıyı hac ibadeti sağlamıştır. Zira hac ibadeti muayyen bir zamanda/10 Zilhicce ve muayyen bir mekânda(Mekke/Kâ’be) bulunmayı zorunlu hale getiren bir ibadettir. Bu ibadet, tıpkı oruç ibadeti gibi öncelikle ayların doğru hesaplanmasını gerektirmektedir. Ayrıca sadece bu hesaplama ve namaz ibadetinde olduğu gibi güneşe yönelme yeterli gelmemektedir. Bunun yanı sıra genişleme boyutunu kısaca vermeye çalıştığımız İslâm coğrafyasından Müslümanların ömürlerinde bir kez olsun bu kutsal mekânları ziyaret etmek istemesi zorunlu olarak yolları bu yollardaki güzergâhları, şehirlerarası mesafeyi bil-meyi gerekli kılmıştır. Kanımızca bu zorunluluklar coğrafya kitapları-nın yazılmasındaki temel motivasyonlardan birini oluşturmuştur.

Kâ’be, uzun yıllar boyunca üstlenmiş olduğu farklı konum sebebiyle sadece İslâmiyet ile birlikte değil aynı zamanda İslâm öncesi dönemde de önemli bir mevki işgal etmiştir. Bu nedenle Kâ’be’nin bulunduğu Mekke şehri “şehirlerin anası” olarak değerlendirilmiştir.³⁶ İslâmiyet öncesinde Kâbe’nin önemini gösteren en önemli hadise, kayıtlara “Fil Hadisesi” olarak geçen ve Araplar tarafından tarih başlangıcı olarak kullanıldığını daha önce belirttiğimiz hadisedir. Bu ha-

³⁴ İbrahim Sarıçam, a.g.e., s. 41.

³⁵ *Kur’an*, 9/Tevbe, 37.

³⁶ *Kur’an*, 6/En’am, 92; 42/Şûrâ, 7.

disenin gelişimi kısaca şu şekildedir: Yemen’de hâkimiyetini sürdüren Ebrehe San’a’da Kulleys³⁷ adı verilen bir kilise inşa ettirmişti. Sonra Habeş Necâşisine bir mektup yazarak düşüncesini ifade etti: “Ey Melik! Senin için, senden önce gelen hiçbir melik için benzeri inşa edilmemiş bir kilise yaptırdım. Arapların Kâ’be’ye haccı bırakıp buraya haccetmelerini sağlamadıkça bu işin peşini bırakmayacağım.”³⁸ Ebrehe’nin bu düşüncesini haber alan Benî Fukaym’dan Kenânî adlı kişi kızgınlık içerisinde Kulleys’e gidip orayı kirletti. Bu durum Ebrehe’ye haber verildiğinde Ebrehe: “Bunu kim yaptı?” diye sordu. Ona “Senin “Arapların haccını oradan buraya çevireceğim” sözünü duyan Kâ’be ehlinde bir Arap bunu yaptı. O adam senin bu sözüne kızdı, geldi ve: “Burası haccetmeye layık değildir.” deyip kirletti.” dediler. Bu sözleri duyan Ebrehe kızdı ve Kâ’be’ye yürüyüp orayı yıkmaya yemin etti. Ebrehe’nin Kâbe’yi yıkmak için hareket ettiği haberi Araplara ulaştığında konunun ne derece önemli olduğunu kavradılar. Ebrehe’ye karşı koyarak Kâbe’yi korumanın kendi üzerlerine bir borç olduğunu düşünerek onlar da hazırlandılar.³⁹

Bu esnada Yemen halkının ileri gelenlerinden Zû-Nefr isimli birisi halkını ve diğer Arapları Necâşi’ye karşı savaşmak için topladı. Bir araya gelenler Ebrehe’ye karşı savaştilar. Zû-Nefr ve arkadaşları yenildiler. Zû-Nefr de esir edilenler arasındaydı. Önüne çıkan bu engeli aşan Ebrehe, Mekke’ye doğru ilerlemeye devam etti. Has’am yakınlarında önüne çıkan bir başka Arap topluluğunu da yenerek onların başında bulunan Nufeyl’i de esir aldı. Bu karşılaşmadan sonra Mekke yakınlarındaki Taif’e kadar ulaştı. Taif halkının nezdinde Kâ’be diğer Araplar kadar önem taşııyordu. Onlar Lât isimli puta tapıyorlardı. Bu nedenler Taif halkından Ebrehe’ye karşı herhangi bir tepki gösterilmemişti. Ebrehe, Hanâta el-Himyeri adlı elçisini Mekke’ye gönderdi. Göndermeden önce ona şu emirlerde bulundu: “Bu beldenin hâkiminin kim olduğunu sor. Sonra ona benim “Ben sizinle savaşmaya gelmedim. Ancak bu “Beyti” yıkmaya geldim. Eğer savaşmak suretiyle benim önüme durmazlarsa, benim için sizin kanınıza ihtiyaç yoktur.” dediğimi söyle. Daha sonra onu bana getir.” Hanâta Mekke’ye vardığı zaman oranın hâkiminin kim olduğunu sordu. Ona: “Buranın efendisi Abdülmuttalib b. Haşim’dir.” denildi. Bunun üzerine Hanâta, Abdülmuttalib’in yanına vararak ona Ebrehe tarafından

³⁷ Kulleys diye isimlendirilmesinin sebebi, kilisenin çok yüksek yapılması ve yüksek bir yerde bulunması nedeniyle.

³⁸ İbn Hişam, **es-Sîretü’n-Nebeviye**, tah: M. Saka-İ. Ebyari-A. Şiblî, Beyrut, ts., I-II, 42.

³⁹ İbn Hişam, a.g.e., I-II, 45.

kendisine bildirilen şeyleri söyledi. Onun söylediklerini dinleyen Abdülmuttalib şu karşılığı verdi: “Allah’a andolsun ki biz; onunla savaşmak istemiyoruz. Bizim bunu başaracak gücümüz de yoktur. Bu ev Beytü’l-Haram’dır ve İbrahim’in Evi’dir. Eğer Allah bu evi savunmazsa bizim katımızda bu beyti savunacak güç yoktur.” Aralarında geçen bu müzakereden sonra Hanâta ile Abdülmuttalib Ebrehe’nin huzuruna vardılar. Buna benzer bir konuşma da Ebrehe ile Abdülmuttalib arasında geçti ve Abdülmuttalib Mekke’ye geri döndü. Ebrehe ile arasında geçenleri Mekkelilere anlattıktan sonra onlara şöyle seslendi: “Mekke’den çıkın. Dağ aralarındaki gizli yerlerde ordunun şiddetinden korunun.” Sonra Abdülmuttalib kalkıp Kâ’be’ye giderek kapısının kulpunu tuttu. Onunla birlikte Kureyş’ten bir erkek topluluğu da Allah’a dua etmeye ve O’ndan Ebrehe ve askerlerine karşı yardım dilemeye geldiler. Abdülmuttalib Kâbe’nin kapı halkasını tutarken şunları söyledi: “Ey Allahım! Şüphesiz kul kendi yükünü korur. O halde beytinin varlığını koru. Onların haçları ve kuvvetleri senin kuvvet ve kudretine galip gelemeyecektir.” Bu sözleri söyleyen Abdülmuttalib olayları bekleyip görmek amacıyla yanında bulunan diğer erkeklerle beraber Kureyşlilerin saklandıkları yerlere doğru çekildi. Sabah olduğunda Ebrehe Mekke’ye girmek için hazırlandı. Ordusunu da hazırladı. Orduda bir de Mahmud isminde fil vardı. Fil ordunun en başında gidiyordu. Ebrehe fili Mekke’ye doğru yöneltti ama fil Mekke’ye doğru yöneltildiğinde olduğu yere çöktü. Çöken fili kaldırmak için sergilenen çabalar sonuç getirmedi. Fili kaldıramadılar. Filin yönü Yemen’e çevrildiğinde kalktı, yürümeye başladı. Şam’a doğru yönelttiler, yine yürüdü. Doğuya yönelttiler, yine kalktı, hızlı hızlı yürüdü. Ancak Mekke’ye doğru yönelttiklerinde yürümeyerek oturdu. Bu esnada Allah Teâlâ onların üzerine Ebâbil kuşlarını gönderdi. Her bir kuş beraberinde üçer taş taşıyordu. Nohut ve mercimek tanesi kadar olan bu taşlar kime isabet ettiyse helak oldu. Orduda bulunanlar geldikleri yol üzere adeta birbirleriyle yarışcasına kaçtılar.⁴⁰

Yukarıda ifade ettiğimiz olaydan Kur’ân’da da bahsedilmektedir: “Görmedin mi Rabbin fil sahiplerine ne yaptı? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine sürü sürü kuşlar gönderdi. Onlara çamurdan taşlar atıyorlardı. Nihâyet onları yenilmiş ekin yaprağı gibi yaptı.”⁴¹

İslâm öncesi dönemde de Araplar arasında mühim bir yer işgal eden Mekke ve Ka’be’nin çoklu fonksiyonlarından birisini İslâmiyet

⁴⁰ İbn Hişam, a.g.e., I-II, 48 vd.

⁴¹ *Kur’an*, 105/Fil, 1-5.

ile birlikte Mekke şehrine yapılan yolculuklar oluşturmaktadır.⁴² Hac ibadetini yerine getirmek amacıyla gerçekleşen bu ibadet zaman içerisinde çok sayıda farklı yerlerdeki insanın buraya yönelmesine sebep olmuştur. Bu durum zihinsel boyutta değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle olsa gerek, Müslüman âlimler coğrafya eserlerine Kâ'be'nin bulunduğu bölgeden başlama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu durum zihinsel planda Mekke'yi dünyanın merkezi olarak düşünme sonucunu doğurmuş⁴³ ve merkez noktasından diğer şehir ve kasabalara kolaylıkla erişebilecek yolları, aradaki mesafeleri ve yönleri bulmayı gerekli kılmıştır. İslâmiyet güney, kuzey, doğu ve batı yönlerinde o kadar uzak mesafelere yayılmıştı ki, her bölgenin Mekke'ye göre mevkisini ve istikametini bulma gayretleri giderek daha fazla önem kazanmıştı.

İlk coğrafya eserinin yazarı olan İbn Hurdazbih'te Kâ'be eksenli olarak verilen çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilerin başında Mekke ve Medine'ye doğru olan güzergâhlar gelmektedir. Bu bilgiler ayrı başlıklar halinde verilmiştir:

- “Medîneti's-Selâm'dan Horasan'ın uzak yörelerine güzergâh: Bağdat'tan Nehrevân'a 4, oradan Dîr-i Bâzmâ'ya 4, oradan Deskeretü'l-Melik'e 8, oradan Celûla'ya 7, oradan Hânîkîn'e 7, oradan Kasr-ı Şîrîn'e 6 fersahtır. Şehzerûr'a gitmek isteyen kişi Kasr-ı Şîrîn'den Dîzkurân'a doğru 2 fersahlık bir mesafeyi yürür. Dîzkurân'dan Şehrazûr'a 18 fersahtır. Buranın şehir merkezi, Medâin'den Beyt-i Nâru's-Şîz'e doğru olan yolun yarısında bulunmaktadır. Kasr-ı Şîrîn'den Hulvan'a 5 fersahtır. Daha sonra Akabet-u Hulvan gelir. Hulvan'dan Mâzerustan'a 4 fersahtır. Buradan Mercü'l-Kal'a'ya 6, oradan Kasr-ı Yezid'e 4, oradan Zübeydiyye'ye 6, oradan Hoşkârîş'e 3, oradan Kasr-ı Amr'a 4, oradan Karmîsîn'e 3, oradan Şîbdâz'a ise 2 fersahtan daha az bir mesafe vardır. Bu şehir yolun sağ tarafına düşmektedir. Eğer Horasan'a gitmek istersen bu yolu kullanmalısın. Buradan Dukkân'a 9 fersahtır. Nihâvend ve İsfahan'a gitmek isteyen kişi Dukkân'dan sağ yönde ilerler ve önce Mâzerân'a, oradan da Nihâvend'e varır. Burası Cebel'in yerleşim yerlerinden birisidir.”⁴⁴

- “Doğu yönüne giden yolda bulunan konaklama yerleri: Samarra'dan Deskere'ye kadar olan mesafede 12, Medînetü's-Selâm'dan Deskere'ye 10, Medînetü's-Selâm'dan Celûla'ya 4, Celûla'dan Hulvan'a 10, Hulvan'dan Nasîrâbâz'a 9, Nasîrâbâz'dan

⁴² İ. R. Faruki-L. L. Faruki, **İslâm Kültür Atlası**, çev: M.O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu, İstanbul, 1991, s. 363.

⁴³ J. A. Wensinck, a.g.m., 6, 667.

⁴⁴ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 31-32.

Karmasin'e 9, Karmasin'den Hundaz'a 10, Hundaz'dan Hemedan'a 3, Hemedan'dan Meşkûye'ye 21, Meşkûye'den Rey'e 11, Rey'den Kûmıs'a 23, Kûmıs'dan Nişabur'a 19 konaklama yeri vardır."⁴⁵

- "Haram bölgenin sınırları: Medine yolundan 3, Cüdde yolundan 10 mildir. Yemen yolundan 7 milin üzerinde bir mesafedir. Taif yolundan 11 mildir. Irak yolundan ise 6 milin üzerindedir. Mescid-i Haram'ın uzunluğu 370 zirâ', eni ise 15 zirâ'dır. Beyt'in uzunluğu 24 zirâ'ya 24 zirâ'dır. Hacerü'l-Esved'in çevresi 50 zirâ'dır. Tavaf mesafesi 107 zirâ'dır. Kabe'nin yukarıya doğru kalınlığı(yüksekliği) 20 zirâ'dır. Mekke Hz. Adem'in yurduydı. Hâlâ milletler buraya ta'zimi sürdürmektedir. Hz. İbrahim Beyt'in yerini tekrar buldu ve oğlu Hz. İsmail ile temellerini tekrar yükseltti."⁴⁶

Benzer pasajları daha detaylı olarak Ya'kubî'de de bulmak mümkündür:

- "Kûfe'den Mekke ve Medîne'ye konak yerleri: Kûfe'den çıkıp Hicaz'a gitmek isteyen kişi güney yönünde yola çıkar. Bu yönde mâmur konak yerleri, su kaynakları ve Benî Hâşim halifelerinin köşkleri vardır. Konak yerlerinin ilki Kâdisiye'dir. Sonra sırasıyla Mugîse, Karâu, Vâkisa, Akabe, Kâ'a, Zübâle, Şukûk ve İbâdîlerin kabri olan Bitân gelir; son dört yer Benî Esed'in yurdu. Devamında ise etrafında kale duvarı bulunan bir şehir olan Sa'lebiyye, Zerûd, Tay kabilesinin yurdu Ecfur vardır. Daha sonra Selmâ olarak bilinen dağın eteğinde yer alan ve halkı Tay kabilesinden olan ve aynı zamanda Mekke yolu ile gelen valilerin kaldığı Medînetu Feyd, yine Tay kabilesinin yurdu olan Tûz, halkı Abs kabilesinden olan Semîrau ve Hâcir, halkı Kays ve diğerlerinden karışık olan Nekra ve Ma'deni Nekra gelir. Buradan Rasûlullah'ın şehrine gitmek isteyen kişi Batn-ı Nahle'ye yönelir. Eğer gitmek istediği yer Mekke ise Benî Muhârib'in yurdu olan Muğîsetü Me'vân'a varır; sonra sırasıyla Zebede, Selîle, Umak, Ma'deni Benî Süleym, Ufey'ye, Mislâh ve Gamra'ya ulaşır. Hac mevsiminde hilâl işte buradan görünür. Sonra Zâtu İrk'a, oradan Bustânu İbn Âmir'e ve oradan da Mekke'ye varır."⁴⁷

- "Rasûlullah'ın Şehri: Rasûlullah'ın şehrine gitmek isteyen kişi Ma'deni Nekra denen mevkiden Batn-ı Nahle yönüne doğru yol alır. Sonra Usayle, sonra Tarafa, sonra Medîne gelir. Medîne Rasûlullah'ın isimlendirmiş olduğu şekliyle dünyanın ortasında bulunan Taybe'dir.

⁴⁵ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 45-48.

⁴⁶ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 116.

⁴⁷ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vâdih el-Kâtib, **Kitâbü'l-Buldân**, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892 (İbn Rüsteh'in A'lâku'n-Nefise'sinin ardında), s. 312.

Arazisi dağlık ve engebeleridir. İki adet dağı vardır. Bunlardan biri Uhud Dağı, diğeri ise Ayr Dağıdır. Halkı Muhacir, Ensar ve Tâbiindir. Burada Kays b. Aylân, Muzeyne, Cuheyne, Kinâne ve diğeri Arap kabilelerinden insanlar vardır. Etrafında dört adet vadi bulunur. Yağmur zamanında bu vadilerden su gelir. Şehre 10 fersah mesafedeki Harra Benî Süleym denen mevkideki dağlardan da sel gelir. Bu vadiler Buhtân, Akîk Kebir, Akîk Sağîr ve Kanâtu Feyâh vadileridir. Bu vadilerden gelen seller Gâbe denen mevkide toplanır ve Edam vadisi denen vadiye akar. Oradan da Akîku'l-Kebîr ve Akîku's-Sağîr'e ulaşır. Burada Benî Mazin'in kazdığı Rûme Kuyusu ile Urve Kuyusu vardır. Bu iki kuyudan ve bu ikisi kadar meşhur olmayan diğeri kuyulardan şehir halkı senenin her zamanında su ihtiyacını giderir. Burarlarda tarlaların ve incirlerin sulandığı kuyular da vardır. Sular üzerlerinde su tulumları bulunan develerle taşınır. Şehirde de belirli su kaynakları vardır: Bunlar Savreyn, Seniyyeti Mervân, Hânıkayn, Ebî Ziyâd, Hayfu'l-Kâdî, Berd, Ezvacu'n-Nebî'dir. Halkın geliri, geçimleri ve yaşamları hurmadandır. Bahru'l-Azam üç günlük mesafedir. Buranın sahili Câr denen yerdir; burada Mısır'dan gıda taşıyan gemiler demirler. Medîne'den, İslam'dan önce Evs ve Hazrec'in evlerinin bulunduğu, Medîne'ye varmadan Allah Rasûlü'nün indiği yer olan Kuba'ya altı mildir. Rasûlullah'ın indiği ev Kulsum b. Hidm'indir. Sonra Kulsum öldü. Bunun üzerine Said b. Heyseme el-Ensârî'nin evine geçti; evi Kuba mescidinin yakınındaydı. Sonra Medîne'ye vardı. Burayı merkez yaptı ve gelen insanlar önce oraya yerleştiler. Daha önceleri ayrı olan bir kısım binalar diğeriyle bitişti ve bir şehre dönüştü. Medîne'den Mekke'ye 10 merhaledir; bu mesafe mâmur ve meskûndur. Bu mesafedeki ilk yerleşim yeri Zü'l-Huleyfe'dir. Haccın haram bölgesi buradan başlar. Sonra sırasıyla Kureyş'ten Benî Fihri'nin yurdu olan Hufeyre ve şimdilerde Cafer b. Ebî Talib'in neslinden bir kavmin yurdu olan Melel gelir. Daha sonra Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in neslinden bir kavim ile Kureyş ve diğeri kabilelerden bir kavmin bulunduğu Seyyâle, Müzeyne'nin yurdu olan Ravha, Osman b. Affan'ın neslinden ve diğeri Arap kabilelerinden bir kavmin bulunduğu Ruveyse, yine Müzeyne'nin yurdu olan Arc, Benî Kinâne'nin yurdu Sukyâ Benî Gıfâr, Eslem'in yurdu olan Ebvâ, Benî Süleym'den bir kavmin bulunduğu Cuhfe gelir. Gâdiri Hum Cuhfe'den yolu takip ederek iki mildir. Daha sonra ise Huzâ'a'nın evlerinin bulunduğu Kudayd, Usfân, Kinâne'nin yurdu olan Merrâ'z-Zahrân vardır; bundan sonra ise Mekke gelir.”⁴⁸

⁴⁸ Ya'kubî, a.g.e., s. 312-314.

- “Mekke ve arazisi: Mekke’den Medîne’ye 225 mildir. Hacılar konak yerlerine ve su başlarına inerler. Bir kavim hızlıca ilerleyip kısa sürede varırken bir başka kavim yavaş ilerleyerek uzun sürede varır. İnsanlar Mekke’ye aşağı kesimi olan Zî Tuvâ’dan veya yukarı kesimi olan Akabetü’l-Medeniyyîn’den girerler. Rasûlullah da buradan girmişti. Mekke büyük dağlar arasındadır. Bunların arasındaki bir vadide Mekke uzanır. Dağlar Mekke’nin etrafını kuşatır. Mescidi Haram üzerine güneş Ebû Kubeys dağı tarafından doğar. Ayrıca Ku’aykiân, Fâdih, Muhassab, Safâ’nın yanında Sevr, Hira, Sebîr, Tuffâha, Metâbih, Felek, Hacûn ve Sakar dağları vardır. Mekke’nin geçitleri şunlardır: Hacûn, Dâru Mâlullah, Battâtîn, Feleku İbn Zubeyr, İbn Âmir, Cevf, Hûz, Ezâhir, Hattu’l-Hızâmiye, Safâ, Razzâzîn, Cubeyriyyîn, Cevf, Cezzârîn, Zukâku’n-Nâr, Cebi Tuffâha, Haccâc, Attârîn, Ciyâdu’l-Kebîr, Ciyâdu’s-Sağîr, Nefer, Sevr ve Hıyâm-ı Unkûd, Yerranî, Ali, Seniyyetü’l-Medeniyyîn ve Hammâm Geçidi.”⁴⁹

- “Mescidü’l-Harâm, Ciyad ile Kuaykiân arasındadır. Mescidü’l-Haram’ı son inşa eden, burayı büyüten, Kâ’be ortada kalacak şekilde genişleten 164/780-781 yılında Emîru’l-Mü’minîn Mehdî’ydi. Mescidü’l-Haram’ın alanı yüz bine, yirmi beş bin zirâ’, boyu Benî Cumh kapısından kırmızı alemin yanındaki Benî Hâşim kapısına kadar 404 zirâ’, eni Nedve kapısından Safâ kapısına kadar 304 zirâ’ olarak ölçülmüştür. İçerisinde mermerden 484 sütun vardır. Sütunların uzunluğu 10’ar zirâ’dır. İçerisinde 498 kemer ile 28 kapı bulunmaktadır. Emîru’l-Mü’minîn Mehdî Safâ ile Merve arasına iki tane kırmızı alem dikmiştir. İki alemin arası 112 zirâ’dır; Safâ ile Merve’nin arası 754 zirâ’dır. Kâbe çatısının yüksekliği 28 zirâ’dır. Esved köşesinden Şâmî köşesine 25 zirâ’, Hicr’deki Garbî köşesinden Şâmî köşesine 22 zirâ’, Garbî köşesinden Yemânî köşesine 25 zirâ’, Yemânî köşesinden Hacerü’l-Esved’e 21 zirâ’dır. Mekke halkının su ihtiyacı tatlı su kuyularından ve Ümmü Cafer binti Cafer b. Cafer İbn Emîru’l-Mü’minîn Mansûr’un Emîru’l-Mü’minîn Harun er-Reşîd döneminde kazdırdığı ve Muşâş denen yerden geçirdiği tuğla döşeli su kanalından giderilir. İkisinin arası 2 mildir. Mekke halkı ile hac için buraya gelenlerin içme suları Ümmü Cafer havuzundandır.”⁵⁰

- “Mekke-Yemen yolu: Mekke’den San’a’ya 21 merhaledir. Bu mesafenin ilk yeri Melikân’dır. Sonra sırasıyla Yemen hacılarının ihrama girdikleri Yelemlem, Leys, Ulyeb, Kurbâ, Kanavnâ, Yebe, Ma’kır, Dankân, Zenîf, Rîm, Beyş, Urş min Câzân, Şerce, Sel’â,

⁴⁹ Ya’kubî, a.g.e., s. 314-315.

⁵⁰ Ya’kubî, a.g.e., s. 315.

Belha, Mehcem, Arâ, Merve, Sevedân ve San'a gelir. San'a valilerin ve Arapların ileri gelenlerinin kaldığı büyük bir şehirdir.”⁵¹

- “Mısır- Mekke yolu: Hacca gitmek isteyerek Mısır'dan Mekke'ye doğru yola çıkan kişi önce Cubbe Amîra denen konak yerine varır. Burası çıkış günü hacıların toplandıkları yerdir. Sonra çölde suyu bulunmayan ve Karkara denen konak yerine gelir. Buradan Acrud denen konak yerine ulaşır. Acrud'da ıpsız, su sesi olmayan eski bir kuyu vardır. Sonra Cisir-i Kulzum'a varır. Kulzum şehrine gitmek isteyen kişi için burası deniz kenarında büyük bir şehirdir. Mısır'dan Yemen'e ve Hicaz'a gitmek isteyenlere erzak ve yiyecek hazırlayan tüccarlar ve demirli gemiler vardır. Halkı karışık insanlardan oluşur; tacirleri Yesar ehlidir. Kulzum'da insanlar karaya ayak basarlar. Çöl buradan 6 merhaledir. Sonra Eyle'ye varırlar ve bu 6 merhale için su temin ederler. Eyle şehri Akdeniz kenarında görkemli bir şehirdir. Mağrib, Mısır ve Şam hacıları burada toplanırlar. Yine burada çok sayıda tüccar vardır. Halkı karışık insanlardan oluşur. Burada kendilerini Osman İbn Affan'ın mevâlisi olarak gören bir topluluk vardır. Rasûlullah'ın hırkası olduğu söylenen ipek bir hırka buradadır. Bunun Ru'be b. Yuhanna'ya Tebük'e vardığında vermiş olduğu söylenir. Eyle'den Şerefü'l-Ba'l'e, oradan Medyen'e varırlar. Burası eski ama bayındır bir şehirdir; su kaynakları çoktur ve nehirleri tatlı su doludur. Bu nedenle bahçe, bostan ve hurması bol bir şehirdir. Halkı karışık insan topluluğudur. Buradan çıkıp Mekke'ye gitmek isteyen kişi Akdeniz sahilini takip ederek Aynûnâ denen mevkiye varır. Burası mâmur ve hurmalık bir yerdir. Altın arayan insanlar vardır. Sonra Avnîd'e, oradan sırasıyla Salâ'ya, Nebke'ye, Kusaybe'ye, Buhra'ya, Mugayse'ye, Teb'ale'ye, Zuba'ya, Vech'e, inci çıkarılan bir yatak olan Munhûs'a, Havrâ'ya, Câr'a, Cuhfe'ye, Kudeyd'e, Ufân'a ve Batn-ı Merre'ye varır. Rasûlullah'ın şehrine gitmek isteyen kişi Medyen'den çıkıp İgrâ' denen konak yerine gelir. Buradan sırasıyla Kâlis'a, Şagab'a, Bedâ'ya, Sukyâ'ya, Zî'l-Merve'ye, Zî Haseb'e ve Medîne'ye ulaşır. İşte bunlar Mısır'dan Mekke ve Medîne'ye konak yerleridir.”⁵²

Sayısı çoğaltılabilecek yukarıdaki pasajların hac ibadetinin Müslüman coğrafyacıların bu eserleri yazmalarına sağladıkları motivasyonu vermesi açısından yeterli olduğu kanaatindeyiz.

⁵¹ Ya'kubî, a.g.e., s. 317.

⁵² Ya'kubî, a.g.e., s. 340-341.

iiii. Zekât

Zekât bilindiği üzere malın 1/40'ını fakirlere vererek gerçekleştirilen bir ibadettir. Kaynaklarda geçen tanımına göre zengin sayılan bir Müslüman'ın sahip olduğu mallarının muayyen bir miktarını, muayyen bir zaman sonra İslâm'ın tarifine göre hak kazanmış olan Müslümanlara Allah'ın emrini ifa edip rızasını kazanmak için tamamen temlik ve vermekten ibarettir.⁵³ Zekâta tabi mal, eşya ve ürünler ise aşağıdaki şekilde tasnif edilmektedir: Deve, sığır, koyun-keçi ve at cinsi hayvanlar, altın, gümüş ve para cinsi kıymetli eşya, ticarî eşya ve ziraî mahsuller ile madenler ve deniz mahsulleri.⁵⁴

Yukarıda ana hatlarıyla niteliklerini verdiğimiz eşya ve ürünlerin zekâtlarının alınabilmesi, doğal olarak İslâm beldelerini, bu beldelerde yetişen ürünleri ve bu beldelerin tabîî değerlerini bilmeyi gerektirmektedir. Bu nedenle coğrafya üzerine yazılmış olan eserlerde bu konu üzerine geniş olarak niteleyebileceğimiz bilgi yığını bulunmaktadır.

Örneğin İbn Hurdazbih Sevâd bölgesini anlatırken şu bilgileri vermektedir: “Anbar Kasabası: 5 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 250 adettir. Buğday 2.300 kurr,⁵⁵ arpa 1.400 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir.”⁵⁶ Katrabbul Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 200 adettir. Buğday 2.000 kurr, arpa 1.000 kurrdur. Paraları 300.000 dirhemdir. Meskin Kasabası: 6 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 150 adettir. Buğday 3.000 kurr, arpa 2.000 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Bâduveyyâ Kasabası: 14 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 420 adettir. Buğday 3.500 kurr, arpa 2.000 kurrdur. Paraları 2.000.000 dirhemdir. Bahurasîr Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 240 adettir. Buğday 1.900 kurr, arpa 1.700 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Rûmekân Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 240 adettir. Buğday 3.300 kurr, arpa 3.050 kurrdur. Paraları 250.000 dirhemdir. Kûsâ Kasabası: 9 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 210 adettir. Buğday 3.000 kurr, arpa 2.000 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Nehr-u Durkît Kasabası: 8 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 125 adettir. Buğday 2.000 kurr, arpa 2.000 kurrdur. Paraları 200.000 dirhemdir. Nehr-u Cevber Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 227 adet-

⁵³ Hayrettin Karaman, “Zekât”, *İA*, 13, 495.

⁵⁴ Hayrettin Karaman, a.g.m., 13, 495-499.

⁵⁵ Kurr, eski bir ölçü birimidir. Huzistan bölgesinde, buğday ticaretinde 1250, arpa ticaretinde 1000 menn üzerinde işlem gören bir ölçektir. Bu rakamlar buğdayda 1015.6 kg, arpada ise 812.5 kg'a karşılık gelmektedir. Bkz: Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, s. 53.

⁵⁶ “Para” ifadesini “varak” ifadesi karşılamaktadır.

tir. Buğday 1.700 kurr, arpa 6.000 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Zevâbî Kasabası: 12 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 244 adettir. Buğday 1.400 kurr, arpa 7.200 kurrdur. Paraları 250.000 dirhemdir. Bâbil ve Huturniye Kasabaları: 16 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 378 adettir. Buğday 3.000 kurr, arpa 5.000 kurrdur. Paraları 350.000 dirhemdir. Fellûcetü'l-Ulyâ Kasabası: 15 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 240 adettir. Buğday 500 kurr, arpa 500 kurrdur. Paraları 70.000 dirhemdir. Fellûcetü's-Süflâ Kasabası: 6 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 72 adettir. Buğday 2.000 kurr, arpa 3.000 kurrdur. Paraları 280.000 dirhemdir. Nehrayn Kasabası: 3 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 181 adettir. Buğday 300 kurr, arpa 400 kurrdur. Paraları 1.045 dirhemdir. Aynu't-Temr Kasabası: 3 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 14 adettir. Buğday 300 kurr, arpa 400 kurrdur. Paraları 1.045 dirhemdir. Cubbe ve'l-Budâ Kasabası: 8 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 71 adettir. Buğday 1.200 kurr, arpa 1.600 kurrdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Sûrâ ve Berbisemâ Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 265 adettir. Buğday 700 kurr, arpa ve pirinç 400 kurrdur. Paraları 100.000 dirhemdir. Bârûsemâ ve Nehru'l-Melik Kasabası: 10 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 664 adettir. Buğday 1.500 kurr, arpa 4.500 kurrdur. Paraları 250.000 dirhemdir. Seybeyn ve'l-Vukûf Kasabası, çok sayıda kasabadan bir araya gelmiş ve tek bir tane olmuş bir kasabadır. İki kasabanın büyüklüğünden daha büyüktür. Buranın öşrü(onda bir) buğdaydan 500 kurr, arpadan 5.500 kurrdur. Paraları ise 150.000 birimdir. Furât Bâdeklâ Kasabası: 16 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 271 adettir. Buğday 2.000 kurr, arpa ve pirinç 2.500 kurrdur. Paraları 900.000 dirhemdir. Seylehîn Kasabası ve bunun arazisinde yer alan Havernak ve Tayzenâbâd Kasabaları: Harman yerlerinin sayısı 34 adettir. Buğday 1.000 kurr, arpa 1.700 kurrdur. Paraları 140.000 dirhemdir. Rûzi Mestân ve Hürmüzcerd Kasabası: Buğday 500 kurr, arpa 500 kurrdur. Paraları 10.000 dirhemdir. Nister Kasabası: 7 köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 173 adettir. Buğday 1.250 kurr, arpa ve pirinç 2.000 kurrdur. Paraları 300.000 dirhemdir. Birkaç kasabadan getirilen kabak, 240.840 dirhem karşılığı bir paraya Beytü'l-Mâl'in olmaktadır.”⁵⁷

Benzer bir örneği Ya'kubî'den verelim: “Mısır kasabalarının tümü Ömer b. Hattâb'ın hilâfetinde, Amr İbnü'l-As b. Vâil es-Sehmî komutasında fethedilmiştir. Haracı Ömer'in hilâfetinde ve Amr'ın elinde ilk sene kişi başı cizye olarak on dört milyon dinara ulaştı. İkinci sene Amr bunu on milyon olarak tahsil etti. Sonra Ömer ona: “Ey hain” diye yazdı. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Osman b. Af-

⁵⁷ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 21-24.

fan'ın hilâfetine on iki milyon dinar tahsil etmişti. Sonra halkı Müslüman olmuştur. Haracı Muaviye döneminde kişi başı cizye ile birlikte beş milyon dinara, Harun er-Reşîd döneminde dört milyon dinara ulaşmış; sonraları Mısır'ın getirisi üç milyon dinarda kalmıştır. Mısır'ın ve tüm kasabalarının suyu yaz ve kış devamlı Nil'dendir. Yazın artar ve Alve arazisinden gelir; menba'ı su kaynaklarındandır, yağmur suları ile artar, yazları toprağın yüzeyine yayılıp bütün araziye kaplar. Sonra aydan aya azalmaya başlar. Kıbtîler buna Babeh derler. İnsanların inşaata ve tarıma başladıkları bu ay Teşrinievvel/Ekim'dir. Zira Mısır'ın deniz kenarında olanların haricinde kalan toprakları yağmurdan başka su almazlar. Mısır'ın acemi çoğunlukla Kıptî'dir. Yukarı Mısır'da olanlar Merîs, Aşağı Mısır'da olanlar Bîmâ olarak isimlendirilir.”⁵⁸

Sonuç

Çalışmamızda öncelikle İslâm öncesi Arap toplumunu değerlendirdik ve bu döneme ait coğrafi birikimin çoğunlukla Keldânî kaynaklı olduğunu gördük. Gerek yıldız isimlerinin ve gerekse bu isimlerin delalet ettikleri anlamların Keldânîcedeki anlamlarla örtüşmesi bu fikri desteklemektedir. Ancak bunun dışındaki alanlarda Arapların fazla girişimci olmadıkları ve üç önemli noktada eksikliklerinin bulunduğu görülmektedir:

- Güneşin işlevsel olarak kullanılması
- Ayın işlevsel kullanımı
- Fizikî coğrafyanın bilinmesi

Bu üç noktada Arapların eksikliklerini gidermemesinin sebebi, gündelik hayatlarında kullanmaya ihtiyaç duymamalarıdır. Özellikle güneş bir gök cismi olarak Arapların hemen hemen hiç kullanmadıkları bir nesnedir. Arapların gerek gündelik yaşamlarında ve gerekse farklı yaşam alanlarında güneşe ait bir değerlendirmeleri bulunmamaktadır. Ay ise kullandıkları takvimin ay takvimi olması nedeniyle Araplar için önemli bir göksel argümandır. Ancak takvimlerindeki nesî uygulaması göstermektedir ki, Araplar ay ölçümlerini bilimsel bir anlayışa göre değil kendi arzularına göre yapmaktaydılar.

Bunların dışında fizikî coğrafyayı tanıma ihtiyaçları da bulunmamaktaydı. Zira Arap yarımadası dönemin iki büyük devleti olan Bizans ve Sâsânî devletleri için cazip bir yer değildi. Bu nedenle Arap yarımadası doğal bir korunma alanıydı ve bu coğrafyada yaşayan

⁵⁸ Ya'kubî, a.g.e., s. 339-340.

Arapların dışa açılmak, fetih hareketlerinde bulunmak ya da yeni yerleri keşfetmek gibi bir arzu ve amaçları bulunmamaktaydı.

Her ne kadar yön kavramı Araplar tarafından bilinmekte ve kullanılmaktaysa da bu kavramın yeni düşünce ve keşiflere zemin hazırlayacak işlevselliği söz konusu değildi. Bu nedenle Araplar arasında rasyonel/bilimsel bir coğrafya kaynağı ya da çevrelerinde bulunan yerlerin coğrafyasını anlatan bir eser bulunmamaktaydı.

Çalışmamızın ikinci aşamasında İslâmiyet ile birlikte meydana gelen değişimi vermeye çalıştık. İslâm'ın gelişi ile birlikte pek çok alanda olduğu gibi coğrafya alanında da büyük çaplı bilimsel ilerlemeler sağlanmıştır. Coğrafyanın ilerlemesi noktasında etkili olan çok sayıda unsurdan bahsedilebilir. Bu unsurlardan bir bölümünü İslâm'ın emrettiği namaz, oruç, hac ve zekât ibadetleri oluşturmaktadır. Bu ibadetlerin katkısı şu şekilde özetlenebilir:

- Namaz: Yön bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuş, ayrıca güneşin hareketlerini izlemeyi zorunlu kılmıştır.

- Oruç: Ayın hareketlerinin izlenmesini zorunlu hale getirmiştir.

- Hac: Şartlar uygun olduğunda ömürde bir kez yapılması farz bir ibadet olan Hac ibadeti genişleyen İslâm coğrafyası içerisinde fizikî coğrafyanın detaylı olarak bilinmesini gerektirmiştir. Zira ay takvimine göre sürekli değişen bir döngü içerisinde ve muayyen bir zamanda yapılması zorunlu olan bu ibadetin yapılabilmesi için değişik coğrafyalardan Müslümanların Mekke'ye ulaşmaları gerekmektedir. Kiminde yaza mevsimine, kiminde ise kış mevsimine denk gelen bu ibadetin gerçekleştirebilmek için yolculuk edilecek coğrafyanın iyi bilinmesi bir zorunluluk durumundaydı.

- Zekât: Bir çeşit vergi olan zekât, vergi bilincinin oluşmasını sağlamış; vergi miktarının ve hangi tür üründen verileceğinin belirlenmesi için fizikî coğrafyayı bilmek zorunlu hale gelmiştir.

Bu dört ibadet sayesinde doğru gözlemlerin yapılması gündelik yaşamın bir parçası olmuştur. Ayrıca fizikî coğrafyanın iyi bilinmesi de Müslümanların gündemine girmiştir.

Kaynaklar

Ağarı, Murat, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul, Kitabevi yay. 2002.

Ağarı, Murat, **İslam Tarihine Metodolojik Yaklaşım -Tarihte Yer ve Zaman Sorunu-**, Van, Bilge Adam Yay., 2004.

Ateş, A. Osman, **İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri**, İstanbul, Beyan yay., 1996.

Azzavi, Abbas, **Tarihu İlmi'l-Felek ve Alâkatihi bi Aktâri'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiyyeti fi Uhûdi't-Tâliyeti li Eyyâmî'l-Abbâsiyyîn**, Bağdat, 1958.

Çağatay, Neşet, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, Ankara, TTK yay., 1989.

Danişman, Zuhuri, **Büyük İslam Tarihi**, İstanbul, Tarih yay, 1985.

Faruki, İ. R.-L. L. Faruki, **İslâm Kültür Atlası**, çev: M. O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu, İstanbul, 1991.

Günaltay, M. Şemseddin, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, sad: M. M. Söylemez-M. Hizmetli, Ankara, Ankara Okulu yay., 1997.

Hinz, Walter, **İslam'da Ölçü Sistemleri**, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990.

İmriü'l-Kays, **Yedi Askı(Muallakâtü's-Seb'a)**, çev: Ş. Yaltkaya, İst.: MEB yay., 1985.

İbn Havkâl, Ebi'l-Kasım, **Kitâbu Sûreti'l-Ard**, neşr: F. Sezgin, Leiden, 1938 (Frankfurt, 1992).

İbn Hişam, **es-Sîretü'n-Nebeviye**, tah: M. Saka-İ. Ebyari-A. Şiblî, Beyrut, ts.

İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889 (Frankfurt, 1992).

İbn Nedim, **el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifin mine'l-Kudemâ ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi'l-Kütübihim**, neşr: R. Teceddüd, Tahran, 1971.

İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisî el-Kerhî, **Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik (ve huve müevvelün alâ Kitâbu Suverü'l-Ekâlîm li's-Şeyh Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî)**, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1870 (F. Sezgin, Frankfurt, 1992).

Karaman, Hayrettin, “*Zekât*”, **İA**, 13, 495.

Krichovsky, İ. Ulianovich, **Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabi**, Arap. çev: S. O. Haşim, Kahire, 1963.

Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA), Eskişehir, 1997.

Pala, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ankara, Akçağ yay., 4. bsk., 1995.

Sarıçam, İbrahim, **H. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, DİB yay., 2003.

Wensinck, J. A., “*Kible*”, **İA**, 6, 667.

Ülken, H. Ziya, **İslâm Düşüncesi I(İslâm Düşüncesine Giriş)**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1954.

Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vâdih el-Kâtib, **Kitâbü'l-Buldân**, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892 (İbn Rüsteh'in A'lâku'n-Nefîse'sinin ardında).

Zevzenî, **Şerhu'l-Muallakatu's-Seb'a**, Kahire, ts.

Zeydan, Corci, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev: Z. Megamiz, İstanbul, Üçdal Neşr., 1974.